

ТЕМА 5.

АЛЬТЕРНАТИВНІ КЛАСИЧНІЙ ШКОЛІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ХІХ СТ. ТА ЗАРОДЖЕННЯ МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

5.1. Дрібнобуржуазна політична економія

Класична школа виступала за капіталізм який веде до розшарування населення. У кінці 18 століття в країнах Західної Європи відбувся промисловий переворот та перехід до індустріалізації, який викликав різке зростання продуктивності праці у промисловості, що спричинили перші кризи надвиробництва.

Представниками дрібнобуржуазної політичної економії виступають у класичній школі група вчених, що починають виступати проти процесів капіталізації прибутку. До найвідоміших слід віднести Шарль Леонар Сімонд де Сімонді (1773—1842), П'єр Жозеф Прудон (1809—1865), що виступали за розвиток дрібнотоварного виробництва і заборону найманої праці.

У своєму розвитку дрібнобуржуазна політекономія пройшла 2 етапи: спочатку сформувалась гуманістична школа. Її представники виступали з ідеєю відмови від капіталізму, прагнули його регламентувати, закликали до повернення у дрібнотоварне виробництво. Проголошували капіталізм соціально несправедливим.

Потім сформувалась філантропічна школа. Представники висували проект реформування капіталізму згідно з яким всі повинні були стати дрібними буржуа.

До осинових причин виникнення економічного романтизму слід віднести є:

- промисловий переворот і буржуазна революція, у результаті яких відбувалося розорення дрібних ремісників і селян;

- поява великої кількості безробітних.

Соціалісти-утопісти: С. Сімонді і Ш. Фур'є у Франції та Р. Оуен в Англії виступили з викривальною критикою капіталізму,

указавши на історично обмежений характер капіталістичних відносин.

С. Сімонді (1773—1842) — за словами К. Маркса завершує класичну політичну економію і започатковує дрібнобуржуазний напрям. Західні економісти, оцінюючи світогляд Сімонді, підкреслюють те, що він першим виступив проти канонів класичної політичної економії, яку назвав «економічною ортодоксією».

Сімонді був не лише економістом, він залишив велику наукову спадщину в галузі історії. Як економіст Сімонді спочатку був послідовником А. Сміта. 1819 р. він опублікував свою головну працю «Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення». У цій праці він намагається побудувати політичну економію на нових засадах. Сімонді виступає з критикою класичної політичної економії, зокрема заперечує визначення предмета й методу політекономії класиками. Предметом політекономії, за Сімонді, має бути «матеріальний добробут людей, оскільки він залежить від держави».

Критикуючи абстрактний метод класиків, Сімонді ставить у центр своїх досліджень становище людини і наголошує на необхідності вивчення історичного розвитку країни, де ця людина живе. Тому його можна вважати попередником історичної школи. Сімонді виступає з безкомпромісною критикою капіталізму. Він був одним із перших, хто звернув увагу на тяжке й безправне життя робітників. Проте Сімонді не лише критикує капіталізм, а й розробляє проект його реформування.

Сімонді є прихильником державного втручання в економіку, а також відновлення поєднання праці та власності, притаманного дрібному виробництву. Він закликає повернутись до дрібного виробництва і в промисловості, і в сільському господарстві. Однак способів реального здійснення цієї програми він не тільки не запропонував, а й не бачив. Сімонді не був радикалом, він проголошував себе супротивником комунізму, а його соціальні вимоги обмежувалися необхідністю запровадження робітничого законодавства.

Теорія вартості, капіталу і доходів. Сімонді є прихильником

трудової теорії вартості. Проте він (як і класики) не дає визначення субстанції вартості, а розглядає фактично тільки мінову вартість. Капітал він трактує як виробничі запаси, переважно засоби виробництва, але виокремлює основний і оборотний капітал. Прибуток Сімонді визначає як відрахування від продукту праці робітника і підкреслює його експлуататорську природу. Ренту він розглядає у фізіократичному дусі — як винагороду природи за виробничу діяльність.

Теорія відтворення і криз. Ця теорія є наріжним каменем економічного вчення Сімонді, і треба чітко уявити її суть. Метою капіталістичного виробництва він визнає споживання, а суперечність між виробництвом і споживанням розглядає як основну суперечність капіталізму, що виявляється в труднощах збуту товарів, у кризах. Ці негативні явища, на думку Сімонді, зумовлено звуженням внутрішнього ринку через зменшення доходів робітників, яких витискають з виробництва машини і заробітна плата яких зменшується. Щодо капіталістів, то вони частину свого доходу, яку мали б використати на споживання, нагромаджують (виробниче нагромадження він ігнорує). За цих обставин частина суспільного продукту не може бути реалізованою на внутрішньому ринку.

Зовнішні ринки у зв'язку з розвитком капіталізму в інших країнах також звужуються. До капіталізму такої проблеми не існувало, тому що була велика маса споживачів — дрібних виробників, господарства яких зруйнував капіталізм, звужуючи тим самим внутрішній ринок, породжуючи загальне надвиробництво і кризи. Отже, кризи в Сімонді — це результат внутрішніх суперечностей капіталізму, результат загального надвиробництва і відповідно недоспоживання, а не диспропорцій в окремих галузях. Крім того, він трактує кризи капіталізму як перманентні, що взагалі унеможливають його розвиток. На цю думку Сімонді варто звернути особливу увагу, оскільки саме її (і його теорію відтворення) взяли «на озброєння» російські народники. Сімонді навіть звертається до урядів капіталістичних країн, щоб вони своєю владою «припинили розвиток капіталізму» і сприяли тим самим встановленню «загального добробуту» через відновлення

дрібного виробництва.

Теорія відтворення Сісмонді має назву теорії «третіх осіб» оскільки капіталістичне виробництво для реалізації продукту не може обмежитись робітниками й капіталістами, потребуючи ще й «третіх осіб». Сісмонді — це дрібні виробники. Слід порівняти теорії відтворення Сісмонді і Мальтуса. Ідеї Сісмонді не справили великого впливу на його сучасників. Проте вони певною мірою сприяли розвитку трьох напрямів економічної думки. Його симпатії до робітничого класу, критику капіталізму сприйняли прихильники соціалістичних учень, а міркування щодо предмета й методу політичної економії — представники історичної школи. І нарешті, його заклик до втручання держави в економічне життя, критика ролі особистого інтересу як спонукальної сили економічного розвитку започаткували критичне ставлення до економічного лібералізму (економічної ортодоксії).

Економічна концепція Прудона. П. Прудон (1809—1865) — французький соціаліст. 1840 р. він видав у Парижі книжку «Що таке власність», в якій гостро критикував капіталізм, проголосивши своє знамените гасло «власність — це крадіжка». 1846 р. було опубліковано його працю «Система економічних суперечностей, або філософія злиденності», яку К. Маркс піддав нищівній критиці у своєму творі «Злиденність філософії». У цій праці Прудона викладено систему його економічних поглядів, в основу яких покладено було ідеї дрібнобуржуазного соціалізму. У наступних працях він розробляє проекти «реформування» капіталізму.

Вивчаючи погляди Прудона, необхідно звернути увагу на його методологію, на намагання застосувати в дослідженнях гегелівський діалектичний метод, хоч останнє обмежилось виявленням у категоріях і економічних процесах «добрих» і «поганих» сторін та їх механічним поєднанням. Звідси Прудон робив висновок, що завжди можна зберегти добрі сторони і позбутись поганих. Це стосувалося як економічних категорій, так і капіталістичного виробництва в цілому.

Теорія цінності. Цінність у Прудона є вічною абстрактною категорією, носієм двох протилежних ідей: споживної і мінової цінностей. Між ними існує протилежність. Перша є втіленням

достатку, друга — відображенням винятковості. Примиренням Цих суперечливих сторін, синтезом споживної й мінової цінностей у Прудона є так звана конституційована, або синтетична, цінність. Вона встановлюється в обміні і обов'язково реалізується на ринку. Для подолання труднощів товарного обміну потрібно, на думку Прудона, кожний товар наділити конституційованою цінністю, гарантувати його реалізацію. Своєю теорією конституційованої цінності Прудон намагається усунути суперечності капіталістичного товарного виробництва, суперечність між товаром і грошима, надавши самому товару властивостей, притаманних грошам.

Економічна програма Прудона. Прудон пов'язував причини труднощів дрібного виробника з недоліками обміну, з проблемою збуту. Він розробляє проекти реформування капіталізму через викуп робітниками засобів виробництва в буржуазії, створення майстерень і підприємств на акціонерних засадах, а також через реформування обміну.

Основною причиною зuboжіння і несправедливості він оголошує обмін і гроші, тому хоче зберегти дрібне товарне виробництво, яке зумовить обмін продуктами праці за трудовим еквівалентом без грошей. З цією метою Прудон навіть спробував створити обмінний банк — «народний банк», який приймав би від товаровиробників товари і видавав би їм трудові талони, «робочі гроші», які засвідчували б кількість праці, витраченої на виготовлення товару. За ці «гроші» товаровиробник одержував у банку інші потрібні йому товари. Саме в такий спосіб Прудон сподівався встановити в суспільстві рівність і справедливість і позбутись експлуатації.

У своїх теоретичних поглядах Прудон не був послідовним: виступаючи проти грошей, він одночасно пропонував надавати через банк робітникам і товаровиробникам безпроцентний кредит у грошовій формі. Економічною основою експлуатації у Прудона є процент, що його Прудон уважав єдиною формою, в якій втілено неоплачену працю робітника. Тому зниження ставки процента «Примусовими законами» і зведення її до нуля забезпечить одержання робітниками повного продукту своєї праці. Керуючись такою логікою, Прудон розвиває ідею «дарового кредиту». Надання «дарового кредиту» позбавляє

необхідності позичати гроші під проценти і тим самим, на думку Прудона, ліквідує експлуатацію. Надання всім і кожному «дарового кредиту» приведе до «злиття класів», бо залишаться лише трудящі, які обмінюватимуться продуктами відповідно до їхньої ціни. Уряд теж стане непотрібним, оскільки буде гарантовано справедливість у процесі обміну. Усі будуть рівними, і зникнуть джерела конфліктів. Дрібнобуржуазний соціалізм Прудона набув значного поширення в другій половині XIX ст. в багатьох європейських країнах.

К. Родбертус (1805—1875) — німецький соціаліст. Він посідає своєрідне місце в історії економічної думки. Сприймавши ідеї Сімонді, критику ним капіталізму і нужденного становища робітників, він виступає з проповіддю соціалістичних ідей. Проте він вважає, що їх практичне втілення поки що є нереальним. Що ж до теорії, то тут, на його думку, слід бути безкомпромісним. Саме тому він гостро критикує теоретичні засади так званого катедер-соціалізму і водночас стає одним із основоположників теорії «державного соціалізму».

Реформування суспільства він сподівається здійснити за допомогою зрівняльного розподілу, покладаючи цей обов'язок на державу. Теорія цінності. Родбертус стоїть на позиціях трудової теорії вартості, хоч формулює і трактує її досить специфічно. Цінність, крім витрат праці, включає в нього витрати матеріалу і знарядь виробництва, але тільки як попередні витрати праці.

Родбертус визнає різницю між визначенням мінової цінності і самою цінністю, її величиною. Мірою цінності є праця. А одиницею її вимірювання є час. Виходячи з трудової теорії вартості, Родбертус розглядає як нетрудові доходи прибуток і земельну ренту. Їх він об'єднує в єдину категорію «ренти взагалі», яку визнає рівноцінною категорії додаткової вартості. Слід звернути увагу на те, що Родбертус звинувачував К. Маркса в тому, що останній нібито «запозичив» у нього свою теорію додаткової вартості.

Земельна рента. Основою утворення земельної ренти Родбертус називає приватну власність на землю. Вона є нетрудовим доходом власника землі. Земельну ренту дають усі ділянки землі. Отже, Родбертус поставив питання про існування

ренти, яку Маркс назвав абсолютною, що ж до диференційної ренти, то він заперечував її існування, хоч і визнавав, що різниця в продуктивності і розміщенні земельних ділянок збільшує ренту.

Що ж є джерелом ренти? За Родбертусом, середні ціни всіх товарів, як промислових так і сільськогосподарських, збігаються з їхніми трудовими вартостями. Кількість додаткової вартості («ренти») в обох галузях пропорційна створеним у них сумах вартостей. Проте в сільському господарстві та сама сума вартостей, а отже, й додаткової вартості, створюється меншим капіталом, ніж у промисловості, тому що тут немає сирого матеріалу, сировини.

Норма прибутку визначається промисловістю. Через те в сільському господарстві виникає певний надлишок над прибутком. Цей надлишок і є земельною рентою. Вивчаючи це питання слід проаналізувати суперечності, притаманні трактуванню ренти Родбертусом. Проблема розподілу. Однією з найважливіших функцій суспільства Родбертус називає справедливий розподіл суспільного продукту. Під «справедливим» він розуміє такий розподіл, який забезпечує одержання кожним робітником повного продукту своєї праці.

У розподілі багатства Родбертус виділяє дві сторони— економічну і соціальну. Економічна (через дію ринкових відносин) дає змогу власникам землі та капіталу привласнювати частину суспільного продукту (у вигляді процента і ренти). А соціальна — забирає в робітників частину створеного ними продукту, що є порушенням справедливого розподілу. Чітке розмежування економічної і соціальної сторін розподілу багатства є чи не найбільшою заслугою Родбертуса. Не приділяючи особливої уваги з'ясуванню пропорцій, які складаються в процесі розподілу між факторами (послугами) виробництва, він спеціально наголошує на проблемі пропорцій між трудовими і нетрудовими доходами в національному продукті. Висновуючи, що частка робітників у національному продукті зменшується на користь капіталістів і землевласників. Родбертус визнає необхідність ліквідації приватної власності, що забезпечить, на його думку, ліквідацію нетрудових доходів. Але це діло далекого майбутнього. За реальних умов розв'язання

проблеми він бачить, як уже було сказано, у посиленні ролі держави в розподілі національного продукту.

Ф. Лассаль (1825—1864) — німецький соціаліст, що вважав себе учнем К. Маркса. Справді у трактуванні соціалістичних ідей він наслідує Маркса. Проте він більше практик, пропагандист. Як теоретик соціалізму Лассаль засуджував тяжке, безправне становище робітників, але пояснював його не соціально-економічними умовами, а дією так званого залізного закону заробітної плати. Суть закону, за Лассалем, полягає в тім, що робітник завжди одержує лише мінімум засобів існування, а не повний продукт своєї праці. Скасувати цей закон неможливо, але його можна «обійти» нейтралізувати. Нейтралізувати дію закону Лассаль сподівався перетворенням робітників на підприємців через організацію добровільних асоціацій. У таких асоціаціях робітники одночасно були б і підприємцями. Тим самим було б ліквідовано різницю між заробітною платою і прибутком, а винагорода робітника збільшилась би до повного продукту праці.

Капітал для утворення таких асоціацій має дати держава. Змусити державу це зробити можна лише за допомогою загального виборчого права, що дало б можливість включити робітників у законодавчий процес. Слід звернути увагу на те, що ідея утворення робітничих асоціацій не була новою. Лассаль копіював план «суспільних майстерень» Луї Блана — французького соціаліста. Значного поширення в Німеччині набули також різні форми кооперації, пропоновані відомим німецьким економістом Шульце-Делічем. Лассаль не заперечував корисності кооперативів. Але він наголошував на необхідності чіткого розмежування інтересів найманих робітників, виробників матеріальних благ і, як він пише, «інтересів споживачів». У праці «Пан Бастія — Шульце-Деліч. або Капітал і Праця» Лассаль піддає гострій критиці економічну програму Шульце-Деліча і доводить тотожність його поглядів і поглядів Бастія, який висунув ідею гармонії інтересів у буржуазному суспільстві. Капіталізму Лассаль протиставляв соціалізм, а виробничі асоціації розглядав як перехідну форму до майбутнього соціалістичного ладу.

5.2. Утопічний соціалізм

Аналізуючи концепції А. Сен-Сімона (1760—1825) та його послідовників, необхідно звернути особливу увагу на аргументи, які вони використовують, критикуючи капіталістичний індивідуалізм та обґрунтовуючи доцільність колективізму як особливої форми комунітаризму у виробництві, розподілі, споживанні та управлінні суспільством. Це важливо для глибшого розуміння принципів індустріального та колективістського детермінізму, покладених в основу системи Сен-Сімона.

Важливим внеском Сен-Сімона в метод дослідження є його теорія стадій економічного розвитку. Це пряме свідчення того, що її автор лише частково поділяє погляди класиків на методологію аналізу, зокрема капіталізм він не вважає кінцевою точкою розвитку суспільства. Він формулює проект нової індустріальної системи (як єдності колективізму та високого рівня розвитку промислового виробництва), шлях до якої пролягає через еволюційне трансформування власності.

Проблема трансформування власності в ученні Сен-Сімона, заслуговує на особливу увагу. Центральне поняття його теорії — «колективізм», хоч його сутність і зміст передбачають зовсім інші форми усупільнення (а саме: кооперування), ніж ті, що запропоновані Ш. Фур'є та Р. Оуеном. Перехідна економічна модель суспільства, за Сен-Сімоном, — це асоціація кооперативів із соціалістичним принципом розподілу. Згодом ця асоціація (завдяки всезагальній націоналізації власності) має перетворитися на єдиний кооператив, і тоді в суспільстві діятиме закон розподілу за потребами.

Відходом від класичних засад є також трактування ролі держави як основного суб'єкта реформацій. Очевидно, що це є наслідком використання комунітаристських підходів. Проте згодом, після повного трансформування суспільства держава відміре, як інституція, а управління здійснюватиметься колективно вповноваженими індустріалами. Ідеї Сен-Сімона розвинули далі його послідовники — О. Тьєрі, брати Родрігеси, Анфантен і Базар. Вони уточнили низку положень Сенсімоністського вчення, зробили його радикальнішим.

Багатоманітність думок і поглядів історичної школи визначила те, що її ідеї присутні як у концепціях маржиналізму та інституціоналізму, так і в теоріях фашизму та шовінізму. Безпосередньою послідовницею цієї школи стали нова історична школа 70—80-х років XIX ст. у Німеччині та соціальна школа політекономії.

Ідеї французького соціаліста-утопіста Шарля Фур'є (1772—1837) основна праці "Новий господарський суспільний світ" (1829), де зазначено, що суспільство у своєму розвитку пройшло стадії дикості, патріархату, варварства й цивілізації, причому в кожній стадії можна виокремити періоди дитинства, зростання, занепаду й старіння.

Зародження капіталізму це початок цивілізації. Розвиток промисловості можна досягти при такому рівні виробництва який забезпечить перехід від цивілізації до гармонії за умови усвідомлення всім населенням його необхідності. В працях розглядав капіталізм, а особливо капіталістичну торгівлю, спекуляцію, економічні кризи, анархії виробництва, бідності трудящих мас. Кризи капіталістичного виробництва він прямо називав лихом від достатку. Аналізуючи економічні процеси цивілізації, Ш. Фур'є передбачав заміну вільної конкуренції монополіями. Він навіть запропонував власну класифікацію монополій, визначивши такі їх види: колоніальна, кооперативна, або монополія замкнених об'єднань, казенна, або державне управління.

Справедливе суспільство, за планом Ш. Фур'є, складатиметься з асоціацій виробників (фаланг), утворених без примусу, і стане безкласовим і гармонійним. Землеробство відіграватиме вирішальну роль, буде основою ладу, а промисловість задовольнятиме його потребам. Продуктивність вільної праці асоційованих працівників значно зросте завдяки появі такого стимулу, як творче змагання працівників колективу.

Роберт Оуен (1771—1858) — представник англійського утопічного соціалізму — був радикальнішим від Ш. Фур'є та А. Сен-Сімона завдяки повному запереченню приватної власності. Соціальна програма Р. Оуена відрізнялася практичною спрямованістю. Він висунув цілий перелік пропозицій щодо

поліпшення умов праці й побуту робітників, розробив англійське фабричне законодавство в частині обмеження робочого дня та заборони нічної праці жінок і дітей. На думку Р. Оуена, держава повинна охороняти інтереси трудящих. У своїх теоретичних побудовах він спирався на трудову теорію вартості Д. Рікардо. Висновок Р. Оуена Пуп такий: продукт праці має належати тим, хто його виробляє. У сучасному капіталізмі він бачив суперечності між працею та капіталом, зростанням виробництва та зменшенням споживання. Він пропонував знищити гроші як штучну міру вартості та запровадити еквівалент трудових витрат — "робочі гроші". Р. Оуен спробував реалізувати цей проект, організувавши "базар справедливого обміну", який швидко затоварювався неходовими продуктами, а за квитанціями отримувалися ті товари, які можна було вигідно продати на ринку.

Р. Оуен вірив, що на зміну капіталізму прийде нове суспільство, яке він називав комунізмом і створення якого пов'язував з прийняттям розумних законів та освітою населення. Комунізм, за визначенням Р. Оуена, є виразом абсолютної істини та справедливості. Первісною ланкою комунізму, який базується на суспільній власності, має стати кооперативна община. Проте всі кооперації, які Р. Оуен створював в Англії та США, розпадались і перетворювались на капіталістичні колективні підприємства.

Ідеї А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є та Р. Оуена — економістів, філософів, соціальних реформаторів XIX ст. — набули поширення та мали суттєвий вплив на наступну соціально-економічну думку багатьох країн, стали витоком марксизму, соціал-демократизму, соціально-інституціонального напрямку, теорії індустріального суспільства.

5.3. Марксизм

Витоки марксизму йдуть з класичної політекономії, зокрема з учень соціалістів-рікардінців і соціалістів-утопістів.

Історичні умови формування марксизму:

1) загострення соціальних суперечностей, що знайшли втілення у боротьбі робітничого класу за свої права (цей клас

був згуртований і численний);

2) нові тенденції в розвитку економічної науки.

Ідея соціалістичної та комуністичної організації суспільства пов'язана із зростанням соціальної нестабільності в першій половині XIX ст. і сформульована з класичних позицій соціалістами-утопістами. У цей час у розвитку економічної науки настає період певної невизначеності: класичні теорії пережили себе, почалася боротьба різних наукових поглядів, унаслідок чого поряд з класичними догмами виникають різноманітні вчення, що принаймні частково заперечують їх. А саме:

- соціал-утопізм;
- інтервенціонізм, який обґрунтовував необхідність втручання держави в економіку для розв'язання соціальних суперечностей;
- національна система політичної економії (альтернативна школа).

Вони піддавали критиці метод класичної політекономії, зокрема: соціалісти-утопісти критикували принцип індивідуалізму, інтервенціоністи – принцип невтручання держави, альтернативна школа – обидва ці принципи, а також принцип космополітизму. Це було обумовлено тим, що капіталістична система саморегулювання поступово втрачала ефективність, а це негативно позначалося не лише на економічній, а й на соціальній стабільності.

Проте зазначені вчення не давали вичерпних відповідей на низку актуальних питань, були недостатньо доказовими, особливо щодо пояснення природи недоліків капіталізму та моделювання основ нового устрою. Більше того, спроба реалізувати їх на практиці під час французької революції 1848 р. зазнала краху, остаточно дискредитувавши їх.

Внаслідок невирішених проблем в економічній науці з'явилася нова течія – марксизм, засновниками якого були К. Маркс (1818–1883) і Ф. Енгельс (1820–1895). Вчені починали свою наукову діяльність як прихильники альтернативної школи політекономії, запозичивши з неї ідею свідомої перебудови суспільства і поєднавши її з ученнями соціалістів-утопістів. Проте з часом перейнялися ідеями класичної політекономії,

принципи якої вони не піддавали сумнівам. Початок їхньої теорії було покладено виходом першого тому «Капіталу» К. Маркса.

Вчення мало два взаємопов'язані напрямки: економічний і соціальний. Воно пропагувало не еволюційні зміни форм власності, а революційні (насильницькі). Водночас економічне обґрунтування необхідності таких змін було переконливішим від утопічних учень (до речі, саме Маркс уважав найбільшою утопією сподівання, що соціальні зміни може запровадити держава або клас «вихованих» капіталістів).

Вчені доводили, що прогрес суспільства цілком залежить від розвитку продуктивних сил, основним стрижнем яких стають засоби виробництва, які завжди є чимось власністю, що й спричиняє поділ суспільства на два основні антагоністичні класи – власників і тих, кого позбавлено власності. Форма власності, і класи, яким ця власність належить, визначають тип формації. Класова боротьба загострюється в міру того, як клас власників засобів виробництва починає, замість удосконалення засобів виробництва, посилювати експлуатацію класу, позбавленого цих засобів. Отже, на думку К. Маркса, застарілі форми власності стримують розвиток засобів виробництва, а забезпечити цей розвиток можна тільки зміною таких форм.

Періодизація марксизму:

1. Ранній (період становлення марксизму) – до виходу «Капіталу» (40–50 рр. XIX ст.), коли працям основоположників марксизму був більшою мірою притаманний революційний пафос, загально філософське забарвлення та соціологічна спрямованість, ніж наукове осмислення дійсності; що було обумовлено загостренням соціальних суперечностей у суспільстві та посиленням класової боротьби. Праці періоду:

Маркса: «Критика Гегелівської філософії права», де (цілком у дусі альтернативної школи) доводиться необхідність формування нової ідеології, що здатна надихнути маси на революційні перетворення;

«Економічно-філософські рукописи 1844 року», що стали першим кроком до створення нового напрямку в економічній теорії, заснованого на класовому підході (розглядаються відносини між працею і капіталом);

«Наймана праця і капітал» та «Злиденність філософії», де

автор заперечує можливість «удосконалення» капіталізму, оскільки відносини праці і капіталу є непримиренно ворожими;

«Чорновий рукопис 1857–1858 року» з попереднім формулюванням основних ідей «Капіталу».

Енгельса: «Нариси до критики політичної економії», де висловлено міркування щодо ролі різних форм приватної власності як основи різних типів суспільного ладу;

«Становище робітничого класу в Англії», де обґрунтовано правомірність класової боротьби з економічного погляду.

Зі спільних праць Маркса та Енгельса визначаються науковою новизною того періоду «Святе сімейство» та «Німецька ідеологія», у яких визначена необхідність застосування нових методів економічного аналізу, а також «Маніфест Комуністичної партії», що став першим системним викладом особливого класового світогляду та першою спробою відобразити основи іншого, комуністичного ладу. Водночас у цих творах уперше обґрунтовувалась теорія класової боротьби.

2. Пізній період (70–90-ті рр. XIX ст.) – у працях цього періоду викладається марксистське бачення справедливого суспільства.

2.1 . Праці Маркса цього періоду: «Громадянська війна у Франції», де підсумовується досвід Паризької комуни та розглядаються перспективи революційних перетворень, «Націоналізація землі», присвячена викладу економічних основ соціалізму, «Критика Готської програми», де також аналізуються проблеми форм власності та форм розподілу за соціалізму і наводиться модель процесу відтворення.

2.2 . Праці Ф. Енгельса цього періоду: «Анти-Дюрінг», де висвітлюються питання методології політичної економії та розв'язуються проблеми сутності соціалістичного ладу, його організаційних основ; «Розвиток соціалізму від утопії до науки», де чітко формулюються основи суспільного соціалістичного ладу; «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року» з розглядом нових аспектів розвитку капіталізму – монополізації виробництва, що потребувало уточнень марксистського вчення. Ця робота цікава тим, що Енгельс вважає монополізацію передумовою соціалістичних перетворень, засобом протистояння анархії і

конкуренції (більшість тогочасних економістів оцінювала монополізацію, як процес, що дестабілізує економіку, заважає дії механізмів саморегулювання). Багато з цих праць згодом буде використано радикальними соціальними вченнями.

Теоретичні проблеми "Капіталу" К.Маркса. К. Маркс підготував декілька рукописних варіантів «Капіталу» (1857–1865), зокрема «Критика політичної економії», «До критики політичної економії». Головною метою дослідження, за словами Маркса, було «відкриття економічного закону руху сучасного суспільства».

Перший том «Капіталу» був опублікований у 1867 р. і мав підзаголовок – «Процес виробництва капіталу». Центральною проблемою тому є процес виробництва додаткової вартості як основи розвитку й вираження відносин між капіталом та працею. У дослідженні вчений визначив роль товару та грошей у становленні капіталізму. Маркс доводив, що існування в докапіталістичну добу товарного виробництва й торгівлі, що обслуговувалась за допомогою грошей, історично зумовлює виникнення капіталу. Капітал він аналізував як об'єкт власності, як основу та рушійну силу економічного розвитку, як мету виробництва, а найголовніше – як сутнісну ознаку економічної формації, першопричину боротьби двох класів. Маркс досліджував генезу капіталу на шляху від простого товарного виробництва до капіталістичного, беручи за основну його складову – товар, у якому, на думку Маркса, як у краплині води, відбиваються всі вади та суперечності товарного виробництва.

Усі категорії політичної економії Маркс трактує з погляду їхньої товарної (матеріальної) природи (тому і він, так само як Сміт та Рікардо, досліджує виробництво, притаманне лише матеріальній сфері). Економічні категорії капіталізму Маркс аналізує з позиції його основоположної теорії – трудової теорії вартості, згідно з якою всі вартості створено живою працею, а тому вони підлягають вимірюванню затратами цієї праці. Товар перетворюється на капітал завдяки створенню в процесі його виробництва так званої додаткової вартості – неоплаченої праці найманого робітника, оскільки без цього важко зрозуміти його тезу щодо експлуататорської сутності капіталу.

Почавши аналіз капіталістичного виробництва з товару,

Маркс:

- розкрив його властивості: споживну вартість і вартість;
- дав визначення двоїстого характеру втіленої в товарі праці: конкретної й абстрактної.

Сам Маркс назвав це визначення «найліпшим», що є в першому томі.

Проаналізувавши форми вартості, Маркс показав, як виникли гроші. Гроші в Маркса мають товарне походження. Аналізуючи функції грошей він показав, за яких умов вони перетворюються на капітал. Запровадження нової категорії «товар – робоча сила» дало Марксу можливість логічно розглянути процес обміну праці на капітал і ще раз підтвердити систему доказів щодо створення додаткової вартості. Додаткова вартість – це вартість, створена робітниками у додатковий робочий час (понад вартість робочої сили), що безкоштовно привласнюється капіталістом.

Додаткова вартість поділяється на:

1. абсолютну, виробництво якої забезпечується за рахунок продовження тривалості робочого дня і підвищення інтенсивності праці, і
2. відносну, що виникає внаслідок зростання продуктивності суспільної праці.

Відношення величини додаткової вартості до вартості робочої сили (норма додаткової вартості) указує на рівень експлуатації робочої сили.

Виходячи з учення про додаткову вартість, Маркс дав визначення капіталу як вартості, що самозростає, та наголошує на її класовому змісті. Він запроваджує новий принцип поділу капіталу – на постійний і змінний. Постійний капітал у процесі виробництва не змінює своєї величини, змінний – створює додаткову вартість. Заробітну плату Маркс визначив як перетворену вартість і відповідно ціну робочої сили і наголосив, що на поверхні капіталістичного суспільства вона виступає як ціна праці, тобто як оплата всього робочого часу – необхідного й додаткового. Спираючись на свої абстракції, категорії вартості та додаткової вартості, Маркс сформулював об'єктивні закони капіталістичного виробництва, зокрема закон капіталістичного нагромадження.

Нагромадження капіталу – це перетворення частини додаткової вартості на капітал.

Відповідно до цього закону нагромадження капіталу посилює поляризацію суспільства, погіршує становище робітничого класу.

У підсумку I тому «Капіталу» Маркс визначив так звану історичну тенденцію капіталістичного нагромадження. Суть її полягала в тому, що в надрах капіталізму визрівають об'єктивні й суб'єктивні передумови соціалістичної революції. З розвитком капіталізму посилюється процес усупільнення виробництва, а привласнення лишається приватнокапіталістичним. Водночас міцніє нова соціальна сила – пролетаріат, яка здатна розв'язати цю суперечність революційним шляхом.

Другий том «Капіталу» визначив проблеми функціонування капіталу та його обігових форм. У ньому Маркс визначив пріоритетним процесу обігу для доктрини додаткової вартості. Він, як і його попередники, намагався довести (усупереч меркантилістам), що зростання вартості не відбувається в обігу. Проте поза обігом, за Марксом, цього також не відбувається.

Будь-який капітал у своєму русі проходить три стадії. На першій гроші перетворюються на елементи продуктивного капіталу (засоби виробництва і робочу силу), на другій – у процесі виробництва створюється новий товар, що містить і додаткову вартість, на третій – відбувається його реалізація, перетворення на гроші. Відповідно до цих трьох стадій капітал набуває різних функціональних форм: грошової, виробничої і товарної.

Досліджуючи рух капіталу з погляду часу цього процесу і його значення для капіталістичного виробництва, Маркс розвивав вчення про основний і оборотний капітал. На відміну від своїх попередників Маркс за основу визначення основного й оборотного капіталу бере двоїстий характер праці, що дає змогу зрозуміти, як відбувається процес перенесення вартості із засобів виробництва на готовий продукт. Значну увагу Маркс приділив проблемі відтворення й обігу всього суспільного капіталу.

У процесі аналізу руху індивідуального капіталу досліджувалась зміна його форм, а проблема реалізації

залишалась поза дослідженням. У період дослідження руху суспільного капіталу ця проблема стає основною. В основу аналізу відтворення всього суспільного капіталу Маркс заклав поділ суспільного виробництва (і суспільного продукту) на два підрозділи – виробництво засобів виробництва і виробництво засобів споживання. Він аналізував рух суспільного продукту і в кожному підрозділі, і між ними, формулюючи ті умови, що необхідні для безперешкодного процесу відтворення, для реалізації суспільного продукту.

У третьому томі «Капіталу» Маркс знову повернувся до проблем, поставлених у першому томі, зосередившись на аналізі всіх тих форм, яких набирає капітал-вартість на стадії розподілу. Маркс фактично вирішував завдання, які свого часу ставили Рікардо та його послідовники, намагаючись визначити не лише форми, яких набирає вартість, а й чинники, які обумовлюють розміри цих форм.

Тим самим Маркс перевів теоретичний аналіз на інший рівень, надаючи політекономічній науці нових рис, які згодом стали провідними для неокласичного напрямку.

Необхідно розглянути характеристики основних форм доходів у капіталістичному суспільстві, простежити, як Маркс, із вартісних позицій, пояснює відхилення їхніх параметрів від сутнісного змісту, визначеного ним у першому томі «Капіталу». Адже не випадково, усі ці форми Маркс називав «перетвореними».

Маркс аналізував перетворення додаткової вартості на прибуток і норми додаткової вартості на норму прибутку, перетворення прибутку на середній прибуток. Це перетворення є одночасно і перетворенням вартості на ціну виробництва. Маркс досліджував також процес розподілу прибутку між різними групами капіталістів і ті конкретні форми, яких прибуток у результаті цього процесу набирає, а саме: дохід підприємця, процент і рента.

Четвертий том «Капіталу» був написаний автором ще до того, як було написано перші три томи «Капіталу». Його присвячено аналізу відомих теорій політичної економії. Тому, добре знаючи теорії попередників Маркса, не важко, порівнюючи їх з узагальненнями, сформульованими в перших

трьох томах, з'ясувати ставлення Маркса до цих теорій.

Отже, Маркс намагався довести, що несправедливість капіталістичного суспільства пояснюється експлуатацією чужої праці; і показати, що додаткова вартість, яка має матеріальний вираз і трудове походження, є результатом експлуатації праці. Це два дуже важливі моменти, які визначають належність теорії Маркса до старої класичної школи, і водночас пояснюють ставлення пізніших авторів до неї як до обмеженої.

Розвиток В.І. Леніна марксистського економічного вчення

Економічне вчення та соціальна доктрина основоположників марксизму позначилися на багатьох економічних та соціальних ученнях, що були сформульовані наприкінці XIX — поч. XX ст. Найортодоксальніше з них належить В. Леніну, який категорично не сприймав жодних критичних зауважень на адресу марксистської теорії і намагався довести її абсолютну відповідність будь-яким економічним і соціальним умовам.

Основні праці Леніна постійно сповнені намагання абсолютизувати марксистську доктрину, проте найвагомішим його внеском в економічну теорію ще донедавна радянські економісти вважали твір «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму». У ній, крім застосування марксистської методології аналізу до нових реалій розвитку капіталістичного світу, зроблено спробу дослідити економічні закономірності й наслідки та економічне підґрунтя глобальних трансформацій.

Уявлення про розвиток В. Ленінінм економічних та класових постулатів марксистської доктрини дають твори «Держава і революція» і «Доповідь на захист резолюції про поточний момент», які свідчать про крайній радикалізм та ортодоксальність ленінських підходів до формування доктрини майбутнього соціалістичного суспільства.

Аналізуючи роль, яку відіграв марксизм у розвитку економічної науки, та наслідки практичного втілення цієї доктрини в життя, слід урахувати його складність і неоднозначність. Передовсім слід розмежовувати економічну теорію і політичні погляди К. Маркса, а також оцінку марксизму (зокрема економічного вчення) західними економістами і дослідниками в пострадянських країнах. Щодо перших, то не треба забувати, що з самого початку виникнення марксизму він

мав як палких прихильників і послідовників, так і запеклих критиків. Те саме спостерігається і тепер. Навіть ті економісти, які високо цінують загальний теоретичний доробок Маркса, не сприймають його теорій трудової вартості, заробітної плати, додаткової вартості тощо, не кажучи вже про теорію «наукового соціалізму». Оцінки марксизму пострадянськими дослідниками також неоднозначні.

У перші роки після розпаду СРСР спостерігались діаметрально протилежні оцінки: від продовження вихваляння й абсолютизування марксизму, як за радянських часів, до численних спроб його абсолютного заперечування. Поступово пристрасті вщухали, і нині серйозні науковці намагаються переосмислити теоретичний доробок Маркса, збагнути те позитивне й негативне, що в ньому є. Безперечно, Маркс заклав основи нового напрямку в дослідженні економічних і соціальних процесів. Західні дослідники вважають його видатним теоретиком, який спромігся синтезувати історію, політичну економію, філософію, соціологію у створенні відповідних підходів до дослідження суспільного розвитку. На жаль, на блискучих економічних дослідженнях Маркса надто негативно позначилися його радикальні революційні погляди.

Погану послугу Марксу зробила і радянська економічна наука, рекламуючи його теорію як «єдино правильну і всеосяжну», перетворюючи на догму навіть його помилки. Між тим марксизм і, зокрема, його найважливішу складову — економічну теорію, слід розглядати тільки як один (щоправда серйозний і глибокий), з численних напрямів суспільно-економічної думки, не абсолютизуючи його і не вбачаючи в ньому панацею від усіх економічних і суспільних негараздів.

5.4. Німецька історична школа

Після об'єднання Німеччини тут формується державний капіталізм, а уряд перетворюється на координаційний літр всієї господарської системи — контролює економіку і сприяє її розвитку.

В нових умовах функціонування зароджується у XIX—початку XX ст. нова економічна течія – історична школа та

соціальний напрям економічної думці. В цей період у країні відбувається прискореними темпами ріст монополій, що негативно вплинув на соціальний добробут населення, тобто загострюються класові суперечки, головною причиною яких стають різні за розмірами доходи населення. Питання соціального добробуту населення у представників історичної школи стояло на першому місці і було дуже актуальним. До того ж змінюється економічне бачення поліпшення життя людей, а саме, представники вже застарілої класичної школи вважали, що добробут населення залежить перш за все від самого індивіда і добробут суспільства — це сума добробуту індивідів. Історична школа виходить із цілком протилежного, вважаючи індивідуальний добробут похідним від загальносуспільного.

До основних причин виникнення соціального напрямку слід віднести:

- монополізація економіки та розвиток капіталізму;
- розповсюдженням акціонерної форми власності;
- покращення добробуту широких мас населення європейських країн;
- розширення економічних і політичних свобод;
- удосконалення та зміцнення позицій профспілок і вдосконалення системи соціального захисту.

Із-за невизначеності та відсутності чітких принципів соціальний напрям у політичній економії не став цілісним економічним вченням. Він мав на меті вирішення основних питань:

- економіка є частиною соціальної системи, тому питання соціальної несправедливості повинні бути завжди першими для вирішення;

- захист приватної власності;
- заперечення експлуатації найманої праці;
- проведення соціальних реформ, які є рушійною силою розвитку економіки;
- посилення державно-правового регулювання економіки.

Отже, основними ідеями історичної школи та соціального напрямку, є те, що всі їх економічні вчення підкреслюють домінування суспільних інститутів над індивідом, тобто індивід

може досягти суспільного добробуту, за умови дотримання права, моралі, ідеології, менталітету того суспільства в якому він живе, і лише чіткі встановлені правила, норми моралі, закони дають змогу розвиватися особистості та суспільству. Економічний розвиток має другорядний характер для суспільства і він повинен бути націлений перш за все на покращення соціального стану країни.

Соціальний напрям політекономії був передумовою виникнення нового напрямку економічної думки — інституціоналізму, який враховував дію в економіці позаекономічних факторів.

На відміну від вчених Англії та Франції, вчені-економісти Німеччини взагалі не сприйняли визначальні ідеї класичної школи, побудувавши власну систему "національної економії". Це пояснюється тим, що буржуазні економічні відносини почали швидко розвиватися в Німеччині лише в 40—60-ті роки ХІХ ст., а прусський шлях розвитку ідеалізував феодальне минуле країни. Молода національна буржуазія прагнула об'єднання Німеччини, пов'язуючи його з силою пруссько-юнкерської держави й активним втручанням в економіку. Відображенням цих особливостей політекономії Німеччини стали твори Фрідріха Ліста (1789—1846) і представників історичної школи. Ф.Ліст був попередником історичної школи, яка виникла в Німеччині в 40рр. 19ст.

Одним з перших вступив за економічне об'єднання Фрідріх Ліст (1789 – 1846рр.). Він був першим теоретиком протекціонізму, як переходу до економічно-капіталістичної системи. Його теорія виникла на основі ідеї національної єдності Німеччини і була обумовлена історичними особливостями цієї країни.

Ліст виступив з критикою класичної політекономії. В протилежність класикам, що вивчали закономірності буржуазного виробництва, не залежного від його національних особливостей. Ліст поставив задачу проаналізувати лише національну економіку ("національну природу кожного народу").

Основна його праця – "Національна система політичної економії" або "Національна система політичної економії"

міжнародної торгівлі, торгова політика і німецький митний союз” (1837—1841). Ця книга присвячена захисту протекціонізму, як умови становлення економічної могутності нації.

Цією книгою Ліст поставив завдання створення національної політичної економії. Основою її мала стати теорія продуктивних сил, відповідно до якої добробут нації обумовлений не кількістю багатства, а ступенем розвитку продуктивних сил, що його створюють.

На думку Ліста в своєму історичному розвитку кожна нація проходить декілька стадій:

- первинне варварство;
- скотарство;
- аграрне;
- аграрно-мануфактурне;
- аграрно-мануфактурно-комерційне.

Остання п'ята стадія є ідеалом, до якого прямує нація в своєму розвитку. Для його досягнення потрібні особливі умови, які не у всіх є в розпорядженні (великі території із значними запасами природних багатств і можливостями для розвитку індустрії).

На думку Ліста Німеччина має всі умови, крім достатнього розміру території, але їх можна поповнити за рахунок інших держав (Данії, Голландії).

В цілому є для досягнення ідеалу і прискорення переходу Німеччини від 3 до 4 стадії необхідно всіляко підтримувати розвиток промисловості і таким чином відмовитися від одностороннього розвитку німецької економіки з переважанням сільського господарства.

Виходячи з цього Ліст висунув ідею виховного протекціонізму”, згідно з якою необхідне активне втручання держави в економіку для створення єдиного загальнонаціонального ринку, захисту національного виробництва до того часу поки воно не досягне за рівнем своєї конкурентоздатності англійського рівня. .

Найповніше особливості німецької політекономії відображені в працях представників історичної школи Бруно Гільдебранда (1812—1878), Вільгельма Рошера (1817—1894) і

Карла Кніса (1821—1898).

Ученню класиків про природні закони історична школа протиставила принцип історизму, який заперечував діалектичний розвиток суспільства та будь-які якісні зміни й визнавав лише еволюційну форму розвитку. Еволюціонізм історичної школи не визнавав об'єктивних економічних законів та історичного характеру розвитку товарно-грошових відносин. Політична економія, таким чином, зводилася до вивчення історії народного господарства. В основу періодизації історії народного господарства Б. Гільдебранд поклав спосіб обміну; він розрізняв три фази: господарство природне середньовіччя, грошове та кредитне. Останнє було ідеалом Б. Гільдебранда; він визнавав кредит силою, що здатна перебороти панування грошей і капіталу, перетворити сучасний капіталістичний світ на світ справедливості. Метою політичної економії проголошувалося не теоретичне дослідження економічних явищ та формулювання висновків, а каталогізація й опис історичних фактів. Історична спрямованість цієї школи виправдовувала існування залишків феодалізму в економічному житті Німеччини.

Специфіка тлумачення економічних явищ представниками історичної школи виявилась у всебічному піднесенні значення етичних, правових, психологічних і політичних чинників, відведенні саме їм визначальної ролі в господарському розвитку. Класична ж школа, як відомо, рушійною силою розвитку суспільства визнавала економічний егоїзм, особистий матеріальний інтерес. Національна економія закликала вивчати національне господарство, розвиток якого залежав від природних умов, характеру народу й державних установ. У тлумаченні основних категорій політичної економії представники історичної школи обмежувалися повторенням ідей класичної політекономії. Наприклад, В. Рошер у книзі "Начала народного господарства" повторював теорію трьох факторів виробництва Ж. Б. Сея і зводив вартість товару до його корисності. Цікавою була власна ідея В. Рошера про існування "неречових капіталів" — професійних навичок і вмій, організаторських здібностей і управлінської майстерності